

Åke Frändberg

Orestiens rättssyn

1.

Aiskylos (525–456 f.v.t.), den äldste av de tre stora grekiska tragödnerna, har till eftervärlden lämnat den enda bevarade trilogin från antik tid, *Orestien*. Detta mäktiga ålderdomsverk framfördes på Dionysosteatern i Aten år 458 f.v.t., under Atens kulturella, politiska och ekonomiska storhetstid i perioden mellan perserkrigen och det förödande peloponnesiska kriget.

Orestien har med rätta prisats som ett av världslitteraturens allra yppersta dramatiska verk och har som bekant inspirerat åtskilliga sentida författare till variationer på dess tema (Shakespeare, Voltaire, Goethe, O'Neill, Sartre, Gerhart Hauptmann m.fl.). De tragedier som tillsammans utgör trilogin – *Agamemnon*, *Gravoffret* och *Eumeniderna* – är genom den obönhörliga konsekvensen inom verket i dess helhet och genom den dramatiska stegringen från den ena tragedin till den nästa sammanfogade till en enhet – Ivar Harrie betecknar den som ”skolexemplet på en treenighet av tragedier” (*Det antika dramat*, 1958, s. 40).

Orestien är ett drama om en släktförbannelses ohyggliga konsekvenser. Bakgrunden, släktförbannelsens uppkomst, utgör ej del av *Orestiens* innehåll – den blott omnämns där (och publiken var redan väl förtrogen med denna). Kung Atreus i Argos grips av vrede mot sin bror, Tyestes, då denne förfört hans hustru. I sitt vredesmod inbjuder han sin bror till en makaber måltid. Han har mördat Tyestes' alla söner – utom en – och måltiden består av sönernas kött. När sedan sanningen uppdagas för den olycklige Tyestes utstöter han en förbannelse över sin ätt, en förbannelse som också, och framför allt, drabbar framtida släktled.

Det närmaste släktledet utgörs i första hand av Atreus' båda söner, Menelaos och Agamemnon, samt Tyestes' son Aigistos, den son som undgick att bli mördad av sin farbror. Dessa drabbas nu, på något olika sätt,

av Tyestes' släktförbannelse. Menelaos' maka, den sköna Helena, blir slagen av Afrodite, förd av sin älskare Paris till Troja, vilket utlöser det trojanska kriget. De båda atreussönerna rustar för krig. Nu trampar emellertid Agamemnon i klaveret. Han kränker gudinnan Artemis genom att fälla en av hennes hjortar. Gudinnans hämnd blir inte nådig. Den allierade grekiska flottan hindras av stiltje att avgå till Troja och någon förlig vind kommer inte att svepa förrän Agamemnon offrat sin egen dotter, Ifigenia. Under outhärliga kval utför Agamemnon denna bestialiska handling och gudarna släpper vindarna fria. Efter tio års krig återvänder Agamemnon hem som segrare. Under hans frånvaro har hans maka, Klytaimestra (Helenas syster), inlett en kärleksförbindelse med Agamemnons kusin – ingen mindre än Tyestes' kvarlevande son, Aigistos. *Orestiens* första del – *Agamemnon* – tar sin början.

Aiskylos var dramatiker, inte filosof, men *Orestien* kan med fog betraktas som ett idédrama. Gestaltningen av de tragiska sambanden mellan människor till döden drabbade av släktförbannelsens obönhörliga konsekvenser bygger på sagostoff från grekisk bronsålder 700 år före Aiskylos' tid (ehuru kanske inte helt utan verklighetsunderlag, se Bettany Hughes, *Sköna Helena*, 2006) och på den gamla, nedärvda gudaläran. Men i dialogen mellan dramats aktörer, människor såväl som gudar, framträder klart ett idémässigt innehåll. *Orestien* skildrar inte bara en kamp mellan människor inbördes, mellan människor och gudar och mellan gudar och gudar. Den skildrar också en kamp mellan idéer. I dramats form försiggår en idédiskussion, och denna är av största intresse från rättsteoretisk synpunkt. Här artikuleras, mer eller mindre pregnant, och bryts mot varandra urgamla, inrotade rättsföreställningar och senare, med uppfattningen av staten, inte ätten, som rättens garant förbundna idéer. Med Harries ord (a.a.s. 46): "Fallet Orestes förvandlas till en rätts-sak med Erinnyerna som åklagare och Apollon som försvarare. Rättssamhället har uppstått."

Samtliga citerade Aiskylos-översättningar är utförda av Emil Zilliacus.

2.

Scenen är den öppna platsen framför atridernas kungaborg i Argos. När *Agamemnon* börjar är det natt. En väktare vilar på palatsets tak. Han spanar efter den eldsignal som skall förkunna Trojas fall. Och just denna natt flammar ett bål upp vid synranden. Fylld av lycka rusar han iväg för att

delge drottningen glädjebudet. Men över hans glädje kastar eftertanken en mörk skugga. Redan antyds onda anslag. Spelöppningen kunde ha varit Shakespeares.

Men tyst, ej mer: min tunga är förseglad.
Om kungaborgens väggar kunde tala ...
För dem som veta har mitt ord en mening,
för andra är jag minnesslö och stum.

Kören, bestående av gamla män från Argos, gör sin entré. Körledarens växelsång med kören skildrar i mäktiga strofer och motstrofer det trojanska fälttåget, offrandet av Ifigenia och Trojas fall. Mitt i alltihopa kommer en hyllning till Zeus som rättens upphovsman och beskyddare.

Vishets väg har han visat oss.
Stiftar lagens stränga bud:
lida för att lära.
Natten ger ej hjärtat ro.
Ständigt blöder minnets sår,
tvingar till besinning.
Nädig men hård den gudomliga hand
som gripit världens roder.

För en stund visar sig Klytaimestra vid borgens dörr. Hon delger kören väktarens glädjebud. Denna vill till en början inte tro henne men övertygas slutligen. Den brister ut i glädjehymner. Zeus har straffat Paris för hans kränkning av gästrätten. Ånyo understryks rättens gudomliga ursprung, Aiskylos tar starkt avstånd från tanken om gudarnas likgiltighet för mänskliga ting:

Zeus slog till –
de slagna kunna vittna.
Man spåren ser
av gudens hand och vilja.
Vad rör det himlens höga ätt
– så har det sagts – om jordens män
de helga tingen trampa ned.
Ett hädiskt tal!
Se, domen drabbar dock till slut
den släkt som vågar gudlöst dåd,
det hus som stolt i blomning står
och prålar överhövan.

Guld av hopade skatter
kan ej värja och värna
den som rusig av övermod
Rättens altare störtar.

Rättens krav på hämnd är obönhörligt men hämndens pris – kriget – är ohyggligt. Detta människans predikament är för Aiskylos genuint tragiskt.

Sådana kval
gästa härden i huset,
och mycket grymmare därtill.
I vart och ett av landets hem, vars herre rustad drog åstad
med Hellas' skaror
bort från fädernejorden,
sorgen är härskare nu –
ty många tunga tankars tagg
ger hjärtat sår
som aldrig mera gro igen.
Trogen hågkomst bevarar
den som dragit i fjärran.
Men vad är det som kommer hem?
Aska blott och en rustning.

Men hämndens tragik går än djupare. Den kan slå ned på hämnaren själv.

Så viskas det i lönndom,
och dov förbittring smyger
omkring mot Atreus' söner
och deras hämnandetåg.

Och i motstrofen uttrycks tanken än mer tillspetsat:

Tungt väger landets vrede röst,
och folkets domstol drabbar tungt.
Min själ i ångest bidar
ett hårt och skräckfullt mörkrets bud.

Så kommer en budbärare inrusande med det slutgiltiga segerbudet. Klytaimestra visar sig åter. Hon prisar Agamemnons återkomst i ett mästestycke av avancerad förljugenhet, som måste ha fått blodet att koka hos premiärpubliken:

Ler någon dag mer ljuvlig mot en kvinna
än den, då hon slår husets portar upp

för älskad man som stridens gud har sparat?
Bed honom hasta! Han är efterlängtd
i hela staden. Och han väntas här
av samma trogna hustru som han lämnat,
en vaksam gårdvar, god som guld mot honom
men arg mot ovän. År blev lagt till år,
men aldrig bröts i huset en försegling.
Förbjuden kärleksfröjd och fläckt rykte
är lika främmande för mig som konsten
att färga brons. Ej skämmer självberöm
en ädel kvinna, om det blott är sant.

I den därefter följande körsången ingår en strof, där Aiskylos uttrycker en syn på den gudomliga rättvisan, som han själv menar står i kontrast mot en gängse uppfattning (mer härom i avsnitt 5 nedan).

På folkets läppar lever
ett ordspråk, ärat av ålder och hävd:
När lyckan nått sin fullhet
går hon ej barnlös hädan,
men lämnar efter sig ändlöst ve. –
Men jag tror ej som de andra,
jag hyser min egen mening.
Blott gudlöst dåd föder nya,
ett brottets yngel som liknar sin mor.
I hus där rättfärd råder
uppväxer blommande söner
och lyckan går alltid i arv.

Äntligen uppenbarar sig Agamemnon, på en vagn. Han är inte ensam. Med sig på vagnen har han som krigsbyte Cassandra, dotter till Priamos, det fallna Trojas härskare – en tragisk kvinnogestalt, en apollinisk sierska, en förmedlare av olycksbud, som en gång försmått Apollons inviter och som straff därför drabbats av ödet att ingen längre sätter tilltro till hennes spådomar. Agamemnon tackar gudarna för segern.

Evärdlig tack vi skyller våra gudar:
grym var vår vedergällning, utan gräns ...

Klytaimestra dyker upp igen. Denna gång har hon i släptåg tjänarinnor, bärande purpurmattor. Det första hon gör är att omtänksamt upplysa sin make om att parets son, Orestes, inte vistas hemma utan tagits omhand av en gästvän för att skydda gossen mot faror, som kunnat hota i faderns

frånvaro. Sedan följer ett något bisarrt intermezzo. Klytaimestra låter mattorna rullas ut från vagnen fram till borgens dörr. Men Agamemnon vägrar att beträda dem. En besinningsfull man låter sig inte hyllas på detta barbariska sätt, menar han. Men efter en stunds krusande från Klytaimestras sida och motsvarande sjåpande från Agamemnons, bifaller han sin makas önskan. Är hennes lirikande med maken, som återvänt efter tio års bortovaro medförande en frilla, enbart hyckleri eller mildrar kanske makens brist på måttfullhet hennes egen skuldbörda efter det brott hon snart skall begå? I dörren, utom hörhåll för maken, stannar hon för ett ögonblick upp:

Zeus, Zeus, som allt fullbordar, hör min bön!
Fullborda nu det som fullbordas skall!

I kören "fladdrar ångest". Man gläds åt Agamemnons återkomst men anar oråd.

Men i själens gömslen ljuder
Hämndgudinnans hemska sång.

Den dramatiska spänningen ökar. För den oförstående kören siar Cassandra om mordet, som snart skall begås. Också sin egen död förutspår hon, liksom hämnden i nästa släktled.

Min hämnare står upp en dag, en son
som med ett modernmord sin fader hämnas.
Landsflyktig, utstött irrar han omkring,
men vänder hem och kröner ättens ofärd ...

Inifrån borgen hörs Agamemnons dödsskrik. Dörrarna till borgen slås upp. Därinne ligger Agamemnon död i ett badkar. På golvet bredvid ligger Cassandra död. Intill står Klytaimestra, blodig och med en yxa i handen. Nu behöver hon inte längre förstålla sig. I närmast jublande tonfall beskriver hon mordet och prisar hämnden.

Om någonsin det hövdes oss att gjuta
ett glädjeoffer över en som dött,
här skedde det med rätt, och mer än rätt.

Vältaligt utvecklar hon varför hennes dåd är en hämndegärning, "ett hämndens mästerverk". Hennes älskade unga dotter Ifigenia – "min födslovändas tillbedda frukt" – berövades sitt liv av fadern. Därtill har han bedragit henne med Cassandra.

Men den som kränkt sin maka ligger där,
härtagna flickors lek och lust vid Troja.
Och där hans sköna rov, profetslavinnan,
hans slavfrilla, trogna sängkamrat ...

Då hon klandras av kören för sitt illdåd, åberopar hon den gamla släktförbannelsen. Själv är hon blott ett hämndens hjälplösa redskap.

Nu ropar du ut att dådet är mitt.
Men vilse du far, om du tror dig se
i mig Agamemnons maka!
Jag är ättens olycksande som fick
i den dödes hustru sin hämnande hamn,
och som utkrävde straffet för Atreus' brott,
hans ohyggliga fest. Och hjälten föll
som ett soningsoffer för barnen.

Kören finner ingen väg ut ur släktförbannelsen.

Så länge som himmelens tron är Zeus'
står lagens krav orubbligt:
en gärningsman skall lida.
Vem rycker hämndens rot ur huset?
Ätten är kedjad vid ofärd och brott.

Klytaimestra, å sin sida, ser ur djupet av sitt lidande kanske ett hopp:

En bråkdel av borgens hopade skatt
skall vara mig nog, blott jag frälsar mitt hus
från inbördesmordens vanvett.

Agamemnon avslutas med att Aigistos gör entré i triumf. Genom mordet på Agamemnon, som Aigistos anstiftat, har Tyestes, Aigistos' far, fått sin hämnd på Atreus. Men körledaren anropar Orestes, och för sålunda hämndens fackla vidare till den tredje generationen, och därmed till *Gravoffret*.

Men lever ej Orestes någonstans?
Skall han ej föras hit av gynnsamt öde
och dräpa dessa två med kraftfull arm.

Slutrepliken, riktad till Aigistos och syftande på kören, är Klytaimestras och avspeglar belåtenhet.

Bry dig icke mer om deras tomma gläfs, ty jag och du
skola nu som herrar ställa allt till rätta i vårt hus.

3.

Scenbakgrunden till *Gravoffret* är densamma som i *Agamemnon*, argos-borgen. Men med på scenen finns denna gång också Agamemnons gravhög. Här utspelas nu nästa generations hämnaröde, Orestes' och hans syster Elektras.

Orestes, åtföljd av sin vän Pylades, har återvänt och står, då spelet börjar, på sin fars gravhög. Han lägger en hårlock på denna. Då närmar sig kören, husets slavinnor, anförda av Elektra. De skall på Klytaimestras befallning lämna en offerdryck på graven. Drottningen har haft en ond dröm och hon anar faror. De båda ynglingarna döljer sig. Vältaligt ger kören och Elektra uttryck för sin avsky gentemot modern och hennes älskare. Vilken bön, frågar Elektra körledarinnan, skall hon rikta till sin far, hon som är utsänd av hans mördare?

Elektra: Vad skall jag bedja? Råd min hjälplöshet.

Körledarinnan: Att över dem en gudom eller man –

Elektra: I domarns uppgift eller hämnarens?

Körledarinnan: Säg öppet: en som tager liv för liv.

Elektra: Får sådan bön till himlens gudar riktas?

Körledarinnan: Ja, varför icke? Löna ont med ont.

Nu uppenbarar sig Orestes och Pylades. Broderns identitet fastställs med hjälp av hårlocken och Elektra kastar sig i hans armar. Tillsammans planerar de mordet på Klytaimestra och Aigistos. Orestes har av ingen mindre än Apollon ålagts att hämnas sin fader och gör han inte det, skall han själv förgöras:

Han talade om hätska hämndgudinnor
som födas ur en faders gjutna blod ...

Körledarinnan hetsar ...

Det blod som en gång till marken göts,
det kräver mera och mera blod,
så lyder lagens oryggliga bud.
Ty dräpet ropar högljutt på Hämnd
med de förstfallna offrens ångestskri,
och ofärd följer på ofärd.

och Orestes slår fast

Nu kämpar makt mot makt och rätt mot rätt.

Förklädda får Orestes och Pylades tillträde till kungaborgen, föregivande att de bär bud om Orestes' död i främmande land. Kören utropar

Ty nu är de dräpande svärdens stund ...

och Aigistos går sitt öde till mötes.

Därefter når *Gravoffret* sin kulmen – en laddad uppgörelse mellan Orestes och modern, han med sitt blodiga svärd fortfarande i handen. Hon sönderriver sin mantel, blottar sitt bröst och anslår sentimentala strängar:

Slå ej, min son! Ack, skona detta bröst,
vid vilket du så mången gång i slummer
med späda läppar modersmjölken sög!

Orestes rådfrågar Pylades, som svarar:

Vad blir det då av Delphis siarspråk,
Apollons påbud och din svurna ed?
Bliv allas ovän, blott ej gudarnas.

Nu ändrar Klytaimestra taktik. Hon är blott en ödets lekboll:

Men Ödet, barn, har dock sin del av skulden.

Med obönhörlig logik svarar Orestes:

Då faller även du för Ödets dom.

Drottningen hänvisar nu – förgäves – till Agamemnons synder. Slutligen, när allt hopp är ute, blir hotet hennes sista resurs:

Tänk på en moders hätska hämnandeandar.

Så går också Klytaimestra in i döden, mördad av sonens hand.

Därpå följer en mäktig växelsång mellan kören och Orestes. Genom dörren till borgen ser man Klytaimestras och Aigistos' lik, precis som man i *Agamemnon* fått se Agamemnons och Kassandras.

Hämnden i andra ledet är fullbordad. Här kunde dramat ha slutat. Men så sker inte. Här, i *Gravoffrets* allra sista repliker, inträffar *Orestiens* dramatiska och idémässiga vändpunkt, som förebådar försoningen i *Eumeniderna*. Orestes grips av fasa för hämnd, trots att blodsfejden noga taget är avslutad. Elektra och han är ju de enda kvarvarande ättlingarna till Agamemnon och Klytaimestra (ehuru Menelaos och Helena i den

tidigare generationen ju alltjämt lever). ”Skräckslagen och stirrande” utbrister han:

Åh! Åh!

Vad ser jag? Kvinnor i gorgongestalt,
i svarta mantlar och bekransade
med huggormsslingor! Åh, jag måste fly.

Kören försöker lugna honom med att det bara är en dröm, men Orestes svarar:

Det är ej någon drömsyn. Nej, det är
ett Hämndens koppel, hetsat av min mor.

Då släktförbannelsen ej kan föras vidare, övertar erinyerna hämnduppgiften. Orestes verkar inte helt övertygad om Apollons löfte om skuldfrihet, som han en smula desperat hänvisar till. Övergången till *Eumeniderna* formuleras till sist av kören.

För tredje gången slog ovädret ned
på vår konungaborg,
den starka och rykande stormen.
Det begynte med barnens ohyggliga död,
med förfärande kval för Thyestes.
Så drabbade slaget en man och en kung:
hellenernas härlige hövding blev dräpt,
han föll i sitt bad.
Den tredje gången nådde oss nu –
bör jag kalla det räddning eller fördärv?
Var skall det väl sluta? Och när, ack när,
skall Förbannelsens vrede sövas?

4.

När *Eumeniderna* – antikens kanske märkligaste tragedi – tar sin början, är scenbilden apollotemplet i Delfi. Framför detta står prästinnan, Pythia. Hon uppstämmer en hyllning till en rad gudar, men även till Aten. Så öppnar hon tempeldörren, men ryggar snabbt tillbaka i fasa. Ty därinne skådar hon

en sudlad man som sökte skydd hos guden.
I blodig hand höll han ett draget svärd,

han bar en frodigt grönskande olivkvist,
med stora yllebindlar fromt behängd

Men framför mannen satt på templets säten,
i sömn försänkt, en sällsam kvinno flock

o vilket svart och vederstyggligt följ!
De snarkar högt, med outhärdligt ljud,
och blodigt slem ur deras ögon dryper.

Det är den skyddssökande Orestes och hämndgudinnorna – erinyerna –
hon skådat.

Nu framträder guden själv – Apollon. Han uppmanar Orestes att fly
till Aten.

Där finnas män som dömer, ord som sonar;
där skall jag lösa dig från dina kval.
Ty det var jag som påbjöd modernmordet.

Orestes lämnar scenen. I stället dyker Klytaimestras vålnad upp inför de
sovande erinyerna. Under deras stönanden och kvidanden hetsar hon
dem till jakt efter Orestes.

Förfölj med blodmängd andedräkt den fräcke
och flåsa eld ur buken i hans spår
tills han förtorkas, tills han blir förbränd.
Gör slut på honom i förnyad hets.

Klytaimestra försvinner. Kören (erinyerna) vaknar. Den brister ut i små-
delser över Apollon.

Du, en son av Zeus,
är nu förvunnen till stöld.

Du unge gud, oss gamla har du kränkt.

Flyktingen skänker du skydd,
denne gudlöse man,
denne omänskliga son!
Du bistår modernmördare – en gud!

Ja, sådant är de unga gudars verk.
Makt går redan för rätt.

Orestes har brutit ”mot urtidslagarnas helgd”:

Var han än söker skydd,
tyngd av sin syndaskuld
drabbas hans huvud
dock av hämnarens hand.

Apollon återvänder och jagar kören ur templet.

Ut ur min tempelboning, genast ut!
Och bort från helgedomens siarsäte!
Om ej, så låter jag en silvervit
och vingad huggorm vina fram mot er
från guldsnodd bågsträng. När den nått sitt mål,
då tvingar smärtan er att kräkas upp
det svarta skum, de klimpar levrat blod
som ni ur mänskokroppar sörplat i er.
Ni har ej rätt att nalkas denna boning.
I hören hemma blott där huvud faller
för bödelsbilan, ögon stickas ut,
och unga kroppars mandomskraft förintas;
där svärden stympar och där stenar slår,
och de på pålar spetsade sig jämrar
i lång, olidlig klagan ...

Apollon slår till sist fast

Dock, denna tvist skall slitas av en domstol
som övervakas av Athena själv.

Nu växlar scenen (något som är mycket ovanligt i det grekiska dramat). Bakgrunden blir Athenatemplet i Aten med Athenas bildstod framför. Orestes kommer in och går fram till bilden. Den förföljande kören dyker upp. I en lång, kuslig och bloddrypande växelsång prisar den hämnanden. Men det är den rättfärdiga hämnanden – straffet för ett begånget brott – som är erinyernas sak. Körledarinnan gör klart att de inte är det fria våldets gudinnor.

Ty den vars hand är skuldlös och ren
han drabbas ej av vårt vredgade mod,
han vandrar trygg genom livet.
Men när blott en brottsling, likt denne man,
vill dölja sin blodbesudlade hand,

då vittnar vi högt i de dödes sak,
då stiger vi fram för mördarens syn,
då kräver vi obönhörligt ut
hans blodskuld till sista droppen.

Och kören tillfogar

Vårt kall har urtidshävd och helgd.

Nu gör Athena sin entré. Körledarinnan framställer sin sak och lägger avgörandet i gudinnans händer. Orestes får tillfälle att gå i svaromål. Athena finner saken ”stor och brydsam”. Orestes har visserligen redan undfått rening genom offerblodet från ett nyfött djur. Men även erinyerna förtjänar att lyssna på.

Men även dessas värdighet är sådan
att man ej kan tillbakavisa dem.
Och föra icke de sin sak till seger,
då dryper hatets gift ur deras hjärtan
och dränker marken, och där växer fram
en fruktansvärd, olidlig pest för landet.

Athena avtågar för att utse

edsvurna domare att skipa rätt
i slika blodsmål, och för alla tider.

Kören varnar därefter för vad som kan hända, om brottslingar undgår sitt straff. Jordebarnen lockas in ”på lastens lätta vägar”.

Ingen bot,
ingen tröst
finnes mera för de arme,
endast tomt och fåfängt hopp.

Rättens fäste rasar.

Domstolsförhandlingen tar sin början under Athenas ordförandeskap. Kören uppträder som kärende, Orestes som svarande. Apollon är både vittne och medanklagad, men i praktiken försvarare. Rättegången får karaktär av dialog mellan körledarinnan och Orestes.

Först frågar hon Orestes om han dödat sin mor. Detta erkännes. Därefter frågas om någon anstiftat dådet. Orestes hänvisar till Apollon. Nu

framför Orestes två omständigheter till sitt försvar. Dels har han sin mördade faders stöd, dels var modern besmittad ”av dubbel syndaskuld”, hennes mord drabbade såväl hennes make som Orestes far. Som förmildrande omständighet till förmån för modern anför då körledarinnan att den hon dräpt, i motsats till den av Orestes dräpte, ej var ”blod av hennes blod”, därmed hävdande att mord på blodsförvant är värre än mord på den som man är förenad i äktenskap med. Nu blandar sig Apollon in i diskussionen. Han hänvisar till Zeus, som inte med blida ögon ser en hjälte och aktad fader falla offer för ett lönnmord. Spydigt invänder då körledarinnan att Zeus själv fängslade sin fader, Kronos. I detta trängda läge tillgriper Apollon ett något skruvat argument, som i vart fall inte är ägnat att övertyga vår tids människor:

En moder ger ej livet åt det barn
som kallas hennes. Nej, hon vårdar endast
den färska säd som blev i henne sådd.
Och den som sår ger livet. Modern är
en främling blott som skänker skydd åt plantan ...

Ja, man kan till och med ”bli fader utan moders hjälp” triumferar Apollon och hänvisar till ingen mindre än rättens ordförande som ett exempel på en sådan produkt. Athena föddes ju inte ur en moders sköte utan för i full rustning upp ur sin fader Zeus’ huvud. Därmed är förhandlingarna avslutade.

Nu instrueras domstolen av Athena i denna första rättegång ”i blodsmål”, varigenom den atenska domstolen, Areopagen, bildas och får sin mytologiska grund. I denna ”skall Vördnad trona/tillsammans med sin tvillingbroder Skräck”.

Ej enväldsmakt, ej obegränsad frihet,
se där ett råd att hållas högt i helgd.
Men utdriv icke allt som inger skräck:
den intet fruktar, följer icke lag.

Medan rätten överlägger, fortsätter körledarinnan och Apollon sin träta. I själva verket är det fråga om en maktkamp mellan en äldre och en yngre gudauppsättning. Erinyerna företräder ”tingens gamla ordning”, blodshämnden, som den unge guden Apollon överträtt med sitt tal om bot och försoning.

Så avkunnas domen. Lika många röster har lämnats för och mot. I enlighet med Athenas påbud att en friande dom skall avges vid lika rös-

tetal frikänns Orestes. Apollon och Orestes försvinner ur dramat, som nu ingår i sitt märkligaste skede – avslutningens oerhörda försoningsscen i en ståtlig växelsång mellan kören och Athena.

Kören släpper loss sin bitterhet över domen.

Ve er, ni unga gudar, ve!
Urtidens heliga rätt
har ni berövat mig och fräckt förtrampat.

En grym hämnd utlovas. Över landet skall en pest gå fram. Men den kloka Athena för försoningens talan.

Nej, stöna icke i förbittrad sorg!
I haven ej förlorat. Domen föll
med lika röster för och mot,
som rättvist var, och ej till eder smälek.

Gudinnan lovar erinyerna en egen helgedom i Aten, där de skall dyrkas av folket. Men dessa blott upprepar sina hotelser. Athena ger emellertid inte upp. Med en blandning av egna hot, där Zeus' ljungeld är en effektfull resurs, och frestande löften fortsätter hon lirkandet. Jag är förvisso en yngre gud än ni, säger hon. Men även om ni är visare, så har även jag fått visdom, av Zeus. Hon vädjar:

Men kasta icke bland mitt folk den fackla
som tänder blodtörst i de unges hjärtan,
ett ofärdsrus som rasar utan vin.
Och väcken icke brödratvist och hat
och hetsa ej de mina man mot man,
som ilskna tuppar hetsas mot varandra.
Ett yttre krig må komma, av sig självt,
där finnes fält för eldig ärelystnad.
Men ingen blodig kamp på egen gård!

Men då Athena erbjuder dem makt över atenarnas väl och ve, faller erinyerna slutligen till föga. Körledarinnan utbrister (det kan inte hjälpas att det låter en smula platt och studentspexaktigt):

Jag tror du blidkat mig. Min vrede flyr.

Nu blir allt frid och försoning. I denna stund förvandlas erinyerna till eumeniderna – de välvilliga. Deras nya uppgift formuleras av Athena:

Men ryck det onda upp med rot och frö –
jag är en trädgårdsman som önskar se
rättrådighetens planta växa fram
för ogräs skyddad. Detta blir din sak.

Dramat avslutas med ett pampigt festtåg.

5.

Vad återspeglas i denna märkliga trilogi av intresse för rättstänkandets historia i västerlandet?

Låt oss först fråga oss: I vilken tid och i vilket samhälle tänkes denna rättsliga idékamp försiggå? Handlingen emanerar ju ur en sagokrets från mykensk bronsålder, 1200- och 1100-talen f.v.t. Men i dessa sagor, liksom i de fragment av dem som möter hos Homeros, artikuleras inga idéfrågor av detta slag. Det är Aiskylos' storhet att han är den första att i litterär form göra detta på ett mer inträngande sätt. Härav följer inte, att kampen mot den obegränsade blodshämnden var ett okänt fenomen redan vid den tid då konung Agamemnon tänkes ha levat. Talionsprincipen, barriären mot det fritt utövade våldet, var formulerad redan i den babyloniske kungen Hammurabis lagstiftning, sannolikt under 1700-talet f.v.t., och kan inte ha varit någon helt främmande idé i den mykenska kulturen. Men är det då Aiskylos' egen tids och hans eget samhälles idékamp han skildrar? Ja, det kan man väl hävda, såvida man är en smula generös med vad som skall räknas till hans tid. *Orestien* kan sålunda inte förstås, om man inte studerar den mot bakgrunden av den atenske lagstiftaren Solons insatser i rättsfridens tjänst och det tyrannvälde som följde efter hans död (ca hundra år före uruppförandet av *Orestien*). Vad Athena skänker Aten i dramat är ett slags fullkomning av den gåva staden en gång mottog av Solon (jfr Sture Linnér, *Europas ungtid*, 2002, s. 490). Erinyerna har överlämnat sin makt till en mänsklig domstol, Areopagen.

Orestien är ett djupt sammansatt drama. Det handlar om människans förhållande till gudarna. Det handlar om kampen mellan de "gamla" och de "unga" gudarna. Det framställer en kamp mellan kvinnligt och manligt – och i detta avseende går dramat idémässigt långt ner i forntiden. Den schweiziske rättshistorikern Jakob Bachofen (*Das Mutterrecht*, 1861) hävdar, att de antika kulturerna genomgått ett slags hegeliantsk tes-antites-syntes-förlopp, där ett tillstånd av allmän promiskuitet efterträds av ett matriarkat (erinyerna skulle vara ett slags försvarare av detta), vilket i sin tur övergår till ett patriarkat, som dock i sig infogar de kvinnliga

maktanspråken. Matriarkatet innebar inte endast kvinnomakt utan framhävde just mödrarnas ställning (och här finner vi grunden till de gamla gudavarelserna erinyernas intensiva hämndlystnad i fråga om Orestes' modermord). Vilken tilltro man än må skänka Bachofen tycks kvinnans ställning i mykensk tid ha varit i många avseenden friare än den var på Aiskylos' tid. Vidare är *Orestien* en hyllning till det demokratiska Aten i dess nyvunna starka maktställning bland de hellenska staterna. Men främst är den en framställning i dramatisk form av övergången från den privata rättskipningen – den obegränsade hämndens och det otyglade våldets rätt, som alltid är den starkares – till den statliga rättskipningen, utövad av domstolar. Detta är dess huvudtema. I trilogin är *Gravoffret* en hämndens höga visa, medan *Eumeniderna* är rättssamhällets. Alla nu nämnda aspekter är emellertid starkt sammanflätade med varandra.

Den rättsåskådningarnas kamp som här pågår återfinner vi i våra nordiska nejder cirka ett och ett halvt årtusende senare i den fornnordiska litteraturen. Lika dramatiskt som hos Aiskylos möter den oss i *Njals saga*.

Återspeglar *Orestien* en naturrättslig åskådning? Nej, vad dess rättsuppfattning än är, inte kan den kallas naturrättslig. Det kan med fog hävdas, att en naturrättslig uppfattning i ett slags embryonisk form fanns redan på Aiskylos' tid, nämligen i det presokratiska tänkandet. Inom den joniska naturfilosofin under 600- och 500-talen f.v.t utvecklades småningom tanken att hela universum styrs av lagar – vad vi idag kallar naturlagar – och att dessa lagar är förnuftiga. Eftersom man inte skiljde på lagar i betydelsen regelbundenheter och lagar i betydelsen normer (något som klart framträder hos Anaximandros, som levde på 500-talet f.v.t.), kom även samhällets lagar att betraktas som förnuftsmässiga. Den naturrättsliga tanken om rätten såsom emanerande ur förnuftet skulle, som bekant, senare utvecklas vidare av Aristoteles och få sitt mest genomarbetade uttryck under antiken hos stoikerna. Men idén om den förnuftsbaserade rätten är helt frånvarande i *Orestien*. I Aiskylos' tankevärld är rätten ett uttryck för en gudomlig vilja. Rättens yttersta källa är Zeus. Aiskylos företräder en teokratisk voluntarism, som just i det avseendet företer likheter med den gammaltestamentliga rättssynen.

Ett intressant drag i *Orestien* är ett märkligt stråk av konvergens hos de företrädade rättsuppfattningarna. Man skulle kunna tro att Aiskylos för att stegra dramatiken i sitt verk skulle accentuera skillnaden mellan erinyerna å ena sidan och de olympiska gudarna å den andra och framställa de senare som genomförande en revolution riktad mot de förra. Men så sker inte alls. I stället tenderar åskådningarna att glida samman, och

detta även före den stora avslutande försoningsscenen. Att omröstningen i domstolen stannar vid lika röstetal för och emot är signifikativt. Erinyerna är förvisso blodtörstiga hämnandeandar men, som vi sett, drabbar hämnanden bara den, som gjort sig förtjänt av den. Den goda människan kan vara trygg. Detta tycks också ligga i linje med Aiskylos' egen uppfattning, när han i *Agamemnon* tar avstånd från en folklig uppfattning att välfärd ofelbart efterföljes av ofärd. Det är blott det gudlösa dådet som föder nya dåd. Men i hus "där rättfärd råder" går lyckan alltid i arv. Apollon, å sin sida, företräder också han, precis som erinyerna, den obevekliga blodshämndens princip, även om dess tillämpning innebär modernmord. Skillnaden mellan dem är snarare en fråga om vem som bär rätten till hämnd i sina händer. Erinyerna utsträcker denna rätt utöver blodsfrändernas krets till att även omfatta en i äktenskap förenad. Men Apollon har också en vekare sida: "En länk kan lösas, det ges bot därför / och många vägar leda till försoning". Den stora kompromissen levererar förstås Athena. Vedergällning skall drabba den skyldige, men den skall utdömas av en mänsklig domstol. Denna förändring får inte betraktas som radikal. Teaterföreställningarna i Aten var ett slags statsangelägenheter, och kanske såg Aiskylos som sin uppgift att med sitt drama bidra till konsensus i denna sak (särskilt som Areopagen på hans tid fått inskränkt kompetens).

Det tragiska i *Orestien* är att blodshämnden, som ju normalt riktas från en ätt till en annan, i detta fall på grund av släktförbannelsen som en cancer växt in i och utspelas inom den egna ätten. Två frågor inställer sig då, om man erkänner rätten till blodshämnd: (1) Inkluderar denna en makes rätt att hämnas på den andre maken? Hade Klytaimestra rätt att döda Agamemnon som hämnd för dottern Ifigenia? (2) Kan denna ge en människa rätt att döda en blodsförvant för att hämnas en annan blodsförvant? Hade Orestes rätt att döda modern? Och vem (om någon) har rätt att hämnas på hämnaren? Vem skall utföra hämnanden för mordet på Klytaimestra? Närmast till hands är hennes son. Men det är ju han som skall drabbas av hämnnden. En lösning på detta vore hans självmord. Denna lösning berörs ej i dramat. Ett annat alternativ är systemen Elektra. Men hon är ju som uppviglare medskyldig. Därmed skulle vara bäddat för ett dubbelt självmord. Inte heller detta är aktuellt. Sedan återstår bara farbror/morbror Menelaos och faster/moster Helena som tänkbara hämnare, men detta tas inte heller upp. Genom ett slags, inte explicit formulerat men underförstått, *reductio ad absurdum* påvisar Aiskylos blodshämndens orimlighet.